

III. Інтернет-видання

37. Вооруженные силы Османской империи в XV-XVII вв. [Электронный ресурс]. - Режим доступа : www.tochka.gerodot.ru.
38. Гомюрджинский Кочибей. Рисале [Электронный ресурс]. - Режим доступа : www.thietmar.narod.ru.
39. Джамии-т-тэварих // Известия Таврической ученой комиссии. - 1889. - Т. 8 [Электронный ресурс]. - Режим доступа : www.vostlit.info.
40. Османська імперія [Електронний ресурс]. - Режим доступу : www.uk.wikipedia.org.
41. Османская империя в XV-XVII вв. [Электронный ресурс]. - Режим доступа : www.vernad.ru.
42. Османская империя. Упадок [Электронный ресурс]. - Режим доступа : www.world-history.ru.

43. Салимзянова Ф. А. Лютфи-паша и его трактат "Асаф-наме" / Ф. А. Салимзянова // Письменные памятники Востока. - М., 1981 [Электронный ресурс]. - Режим доступа : www.thietmar.narod.ru.

44. Турецкая кавалерия [Электронный ресурс]. - Режим доступа : www.fieldofbattle.ru.

45. Новые документы о сипахийском землевладении в Османской империи в кон. XVI в. ; [пер. Б. Цветкова] // Восточные источники по истории народов юго-восточной и центральной Европы. - 1964. - Т. 1 [Электронный ресурс]. - Режим доступа : www.thietmar.narod.ru.

46. Терминологический комментарий [Электронный ресурс]. - Режим доступа : www.vostlit.info.

A. Zhyvachivskyj

ORIGIN AND CONSOLIDATION OF FIEF-HOLDING TIMAR SYSTEM IN THE OTTOMAN STATE

On the basis of Ottoman written origins and literature of this problem the author presents the review and analysis of the genesis, origin and consolidation of fief-holding timar system in the Ottoman State. Timar system gave the opportunity to keep the numerous army with poor financial resources and undeveloped fiscal system, gave opportunity taxation all producers and to collect all taxes. This system is osman institution, which was introduced in the beginning of growth might Ottoman State, played a very important, fundamental role in the history of existence of this state formation, promoted of prosperity. Crisis of timar system caused for decline of might of the state.

Key words: timar, timariot (timar holder), sipahi, fief, ikta, reayya, mulk, beylik, ziamet, akce, has.

© А. Живачівський

Надійшла до редакції 06.04.2010

ББК ТЗ (4УКР)5-1

ГЕРАЛЬДИЧНІ ТРАДИЦІЇ МІСТ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ ТА СЛОБІДСЬКОЇ УКРАЇНИ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ТОПОГРАФІЧНИХ ОПИСІВ ОСТАННЬОЇ ЧВЕРТІ XVIII СТ.)

ІННА ПЕТРОВА,

кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії та гуманітарних дисциплін
Донецького університету економіки та права

У статті аналізуються інформаційні можливості топографічних описів щодо формування геральдичних традицій міст Лівобережної та Слобідської України, визначено репрезентативність та достовірність описової інформації. Автором розглянуто процес поширення магдебурзького права на міста Лівобережної України за часів правління польських королів. Досліджено процес затвердження гербів за часів правління Катерини II.

Ключові слова: топографічні описи, намісництво, герб, геральдика, Лівобережна Україна, Слобідська Україна.

Постановка проблеми. Починаючи з другої половини XVIII ст., царський уряд Російської імперії проводить жорстку політику, спрямовану на приведення у відповідність до загальнодержавних традицій особли-

востей адміністративно-територіального устрою й системи судочинства України. У 1764 р. було остаточно ліквідовано інститут гетьманства та відновлено діяльність Малоросійської колегії на чолі з генерал-губер-

№ 2 (102) березень-квітень 2010 р.

натором П. Румянцевим-Задунайським. Згідно із царським наказом від 18 грудня 1764 р. були реорганізовані слобідські полки, а 18 січня 1765 р. утворена Слобідсько-Українська губернія. У 1775 р. було прийнято рішення про проведення нової територіально-адміністративної реформи. Відповідно до "Настанова про управління губерніями Російської імперії" було ліквідовано залишки попереднього автономного управління на території імперії (у тому числі й військово-полковий устрій на Лівобережній Україні), стандартизовано розміри губерній та повітів, запроваджено єдину ієрархічну систему управління, суттєво змінено функціональне призначення політичних інститутів. Завершення адміністративних перетворень у Російській імперії, у тому числі міського апарату управління, було пов'язане з наказом Катерини II "Грамота про права та вольності містам Російської імперії" (1785 р.). Ця жалувана грамота обмежувала функції ратуші тільки судовими питаннями, адміністративні функції покладалися на міські думи, запроваджувався герб як обов'язковий атрибут кожного міста. Паралельно з адміністративними реформами на теренах Російської імперії відбувалося загальноросійське обстеження новостворених адміністративних одиниць, кінцевою метою якого було впорядкування топографічних описів усіх губерній російської держави.

Топографічне обстеження українських земель в останній чверті XVIII ст. здебільшого відбувалося за анкетою П. Соїмонова. Програма обстеження містила три розділи: перший складався з 25 пунктів, призначених для вивчення намісництва в цілому; другий - із 16 пунктів для опису повітових міст, третій - із 20 питань для опису повіту. Як свідчить аналіз цього документа, запропонована програма охоплювала широке коло питань, пов'язаних із вивченням природно-кліматичних умов Російської імперії, сільського господарства, промисловості та торгівлі, соціального та національного складу населення, його матеріальної та духовної культури. Також до описів намісництв і губерній потрібно було залучити інформацію про час заснування повітових міст, "про герб повітового міста, коли та ким він був пожалуваний" [1]. Найбільш успішно з останнім завданням впоралися О. Шафонський - автор "Топографічного опису Чернігівського намісництва", І. Переверзев - автор "Топографічного опису з історичною передмовою", А. Пригара - укладач "Особливого та топографічного опису Новгород-Сіверська".

Аналіз досліджень і публікацій. До творчої спадщини учасників топографічного обстеження українських земель як до джерела з історії геральдичних традицій міст Лівобережної та Слобідської України у своїх працях неодноразово зверталися відомі дослідники - Н. Соболева [2], В. Рум'янцева [3], Б. Зайцев [4], І. Ситий [5], А. Гречило [6] та ін. Так, фундатор досліджень із історії російської міської та обласної геральдики Н. Соболева вивчала вплив анкети Шляхетського корпусу та анкети П. Соїмонова на становлення практики геральдичних досліджень у Російській імперії. В. Рум'янцева зверталася до топографічних описів з метою підтвердження своїх гіпотез щодо походження міської геральдики Лівобережної України. Таким чином, робота з вивчення топографічних описів як джерела з історії української геральдики та сфрагістики на сьогодні ще триває. Додаткового висвітлення потребує питання достовірності презентованих на сторінках описів відомостей геральдичного та сфрагістичного характеру.

Автор статті ставить за мету дослідити інформа-

ційну репрезентативність топографічних описів із історії герботворення Лівобережної та Слобідської України.

Виклад основного матеріалу. Як було зазначено вище, найбільш інформативним джерелом із історії геральдичних традицій міст Лівобережної України є топографічний опис Чернігівського намісництва О. Шафонського (1786 р.). Високий рівень інформаційних можливостей цього опису, у тому числі з історії української геральдики та сфрагістики, пояснюється авторським підходом до збору та систематизації джерел. Окрім студіювання достатньо відомих на той час історичних творів ("Скорочене повідомлення про Малу Росію" В. Рубана, "Скорочений опис про козацький Малоросійський народ та його військові справи" П. Симоновського, "Хронологію високопоставлених ясновельможних гетьманів"), О. Шафонський до опису залучив велику кількість архівних документів. Під час топографічних обстежень Чернігівського намісництва у листопаді-грудні 1784 р. він опрацював архіви повітових канцелярій Чернігівського, Ніжинського, Соницького, Гадяцького, Лохвицького, Глинського, Роменського, Зіньківського повітів. За власною ініціативою обстежив архіви найзаможніших представників козацької старшини регіону, бібліотеки православних монастирів та церковних храмів, магістратський архів міста Гадяча, архів Ніжинського грецького братства тощо. Також із метою одержання додаткових відомостей про визначних діячів минулого О. Шафонський вів постійне листування з київським вікарієм Феофаном Шияновим, істориками М. Бантиш-Каменським та О. Рігельманом [7]. Усю заповнену із цих документів інформацію з історії геральдики та сфрагістики Лівобережної України він виклав у топографічному описі Чернігівського намісництва 1786 р.

Як довідуємося з опису, Чернігівське намісництво утворилося відповідно до наказу Катерини II від 27 вересня 1781 р. До нього увійшло 59 сотень Київського, Ніжинського, Лубенського, Гадяцького, Чернігівського і Стародубського полків. Чернігівське намісництво складалося з 11 повітів - Березнянського, Борзнянського, Гадяцького, Глинського, Городнянського, Зіньківського, Лохвицького, Ніжинського, Прилуцького, Роменського й Чернігівського. 4 червня 1782 р. були затверджені герби повітових міст Чернігівського намісництва. Більшість із них була впорядкована відповідно до давніх геральдичних традицій Чернігівщини. Так, Прилуки отримали герб такого типу: у блакитному полі золота голова бика, пробита шаблею, Березна - у блакитному полі береза, пробита навхрест золотою шаблею та стрілою, угорі обабіч по срібному рогатому місяцю та по чотири шестикутні зірки, Борзна - у червоному полі золотий чотирикутний хрест над срібним рогатим місяцем, Гадяч - у червоному полі архангел Михаїл убиває золотим списом чорного диявола, Глинськ - у червоному полі золота корона над золотим серцем, на якому перехрещені дві чорні стріли, Городня - у червоному полі якрі і три восьмипроменеві зірки, Зіньків - у блакитному полі золотий хрест на срібному рогатому місяці, угорі дві срібні шестикутні зірки, Лохвиця - у золотому полі міські ворота з трьома вежами, увінчаними флюгерами. Намісницьке місто Чернігів відповідно до наказу 1782 р. отримало герб "у срібному полі чорний коронований одноголовий орел із золотим хрестом у лапі" [8]. Як бачимо, царська влада відмовилась від стародавнього герба Чернігова - святого Владислава в обладунку із червоною хоругвою в руках, який зустрічався на ма-

гістратських печатках, починаючи з 1623 р., тобто з часу пожалування магдебурзького права польським королем Сигізмундом III, і віддало перевагу земельному гербу Чернігівського воеводства - коронованому орлу.

Окрім загальних описів міських гербів, затверджених 4 червня 1782 р., у праці чернігівського краєзнавця ми зустрічаємо інформацію про поетапне формування геральдичних традицій цього регіону. Так, автор зазначає, що повітове місто Ніжин у 1782 р. отримало герб, "щит якого був розділений справа наліво навскіс, у верхній червоній частині дві з'єднані руки, а в нижній золотий Меркурій жезл на блакитному полі" [9]. До 1782 р. це зображення зустрічалося здебільшого на печатках Ніжинської полкової канцелярії й, на думку О. Шафонського, було затверджено місцевими полковниками на початку XVIII ст. з метою "від Ніжинського магістрату відрізнитися" [10]. Однак, як зазначає О. Шафонський, ще за часів правління польського короля Сигізмунда III гербом Ніжина був святий Георгій-змієборець (Юрій-змієборець). Цей герб був дарований місту разом із магдебурзьким правом 26 березня 1625 р. (саме цю дату надання грамоти про самоврядування називає О. Шафонський). Після свого обрання на польський престол Владислав IV та Ян Казимир (який хотів повернути це місто під свою юрисдикцію) підтвердили права Ніжина на самоврядування. У той же час автор опису Чернігівського намісництва 1786 р. стверджує, що за часів ніжинського полковника І. Хрущова, починаючи з 1729 р., у вжитку знаходилась й інша печатка із зображенням "відсіченої руки з булавою, кризь ліктою якої пройшов жезл Юпітера, унизу знаходились литаври, а навколо був напис "печатка міста Ніжина канцелярії судової" [11]. Таким чином, для Ніжина як новий знак було обрано не давній герб міста зі святим Юрієм, а символ із полкових знамен і печаток із зображенням кадуцеї та рукопотискання.

Герб іншого повітового міста Ромни ("у зеленому полі золотий мальтійський хрест на двохступінчатій основі") також мав свою стародавню історію [12]. Як стверджує О. Шафонський, у роменській ратуші, у місцевій сотенній канцелярії та роменському повітовому суді тривалий час використовувалася печатка із зображенням хреста, що стоїть на могилі. Використання саме цієї символіки О. Шафонський пояснював існуванням на околиці цього міста значної кількості поховань. Автор опису також висунув гіпотезу, що колишній власник цього міста, Ієремія Вишневецький, дозволив ратуші використовувати цю символіку в пам'ять мешканців, котрі загинули в боротьбі з татаро-монголами. У 1239 році роменський край, зазнавши нищівної навали татаро-монголів, потрапив під тяжкий гніт золотоординських ханів, але 1362 р. був звільнений від загарбників українсько-литовськими військами князя Ольгерда.

Як свідчить "Географічний опис Києва та Київського намісництва (1775-1786 рр.)" (упорядники підручник І. Миронов та колезький асесор П. Симоновський), герби повітових міст цієї частини Лівобережної України також були затверджені в 1782 р. Більшість міст Київського намісництва зберегли за собою свої давні герби - Говтва (у червоному полі перехрещені срібні стріла та шабля вістрями вгору), Городище (у синьому полі перехрещені золоті ключ та шабля, над ними срібна 6-променева зірка), Золотоноша (у пурпуровому полі золотий хрест із сьйвом), Миргород (у синьому полі золотий хрест над 8-променевою зіркою), Остер (у зеленому полі срібна міська брама з трьома вежами), Переяслав (у срібному полі триступінчата

вежа, увінчана церковною главою та короною), Хорол (у червоному полі перехрещені золоті стріла та шабля вістрями вниз), Козелець (у червоному полі срібний козел із золотою державою на спині), Пирятин (у червоному полі золотий лук із натягнутою вниз стрілою). Останній герб зустрічався, як зазначають автори опису, на двох фортецях, що знаходилися на землях колезького асесора М. Щербака. Як він повідомляв упорядникам опису, перша фортеця була передана сім'ї колезького асесора 26 квітня 1665 р., друга - 19 березня 1662 р. [13].

На відміну від більшості повітових міст Київського намісництва деяких видозмін зазнали герби м. Києва та Лубен. Магдебурзьке право, герб та печатку місту Лубни було надано в 1591 р. завдяки клопотанням О. Вишневецького [14]. Спочатку на лубенському гербі була зображена рука з оголеним мечем, а під нею гармата та ядро. Обрамляв малюнок напис латиною "Siglum civitatis Alexandr". У той же час, як зазначають автори "Географічного опису Києва та Київського намісництва (1775-1786 рр.)", також був поширений інший варіант герба, на якому була зображена рука з оголеним кинджалом, а під нею - відсічена ведмежа голова. Малюнок обрамляв також латинський напис, який у перекладі зазначав, що це "печатка міста Олександрії". Саме цей малюнок, як свідчать автори, зустрічався на магістратських печатках з 1673 р. Однак, під час централізованого затвердження гербів у 1782 р. від цієї символіки герольдмейстери відмовилися. Як символ Лубни отримали герб із зображенням золотої булави в руці на блакитному щиті, який був поширений із середини XVIII ст. і зустрічався на печатках Лубенської полкової канцелярії [15].

4 червня 1782 р. також був затверджений герб Києва, опис герба мав такий вигляд: "У блакитному полі архангел Михаїл, що стоїть на горі у воїнському вбранні, у правій руці він тримає меч, у лівій руці щит, голова покрита вінцем" [16]. На сьогодні серед російських та українських дослідників немає єдиної точки зору стосовно історії походження символіки київського герба. Деякі вчені пов'язують виникнення київської символіки з поширенням на князівських печатках зображення архангела Михаїла. Так, дореволюційний історик О. Лакієр вважав причиною перетворення архангела Михаїла на символ Київського князівства те, що "Київ, мати міст Руських, був центром православ'я" [17]. М. Максимович ототожнював походження цього герба з побудовою в Києві Михайлівського Золотоверхого монастиря. Також образ св. Михаїла зустрічався на хоругвах козацького війська під час Національної революції XVII ст. Після приєднання України до Московської держави цей герб з'явився в 1672 р. у титулярнику ("Велика государева книга, або Корені російських правителів") серед 32 інших гербів царств, князівств і земель, назви яких фігурували в царському титулі. Із цього часу архангела Михаїла зображали з піднятим мечем і щитом в обладунку, схожому на давньоримський панцир. З 1712 р. на ротних прапорах Київських піхотного й драгунського полків фігура архангела виконувалася золотом на червоному полі. Подібним гербом, як стверджує український дослідник К. Гломозда, користувалася й канцелярія Київського козацького полку, на печатці 1738 р. цієї установи герб зображено з мантиєю та імператорською короною. Після упорядкування нового знаменного гербовника (Знаменний гербовник 1729 - 1730 рр.) герб описувався так: "У середині ангел у білій одежі з мечем, сіяння жовте, поле лазурове" [18]. Однак поряд із зображенням

св. Михаїла на гербі Києва автори "Географічного опису Києва та Київського намісництва (1775-1786 рр.)" згадують про існування "на Подолі, де мешкають міщани, магістратської печатки із зображенням лука з тятивою, що називається куша" [19]. Львівський дослідник Я. Дашкевич пояснював семантику походження куші таким чином, що лук або арбалет визначав сторожову функцію міста, оскільки в литовський період "Київ був крайнім сторожовим містом, форпостом для боротьби зі степовиками" [20].

Найбільш інформативним джерелом із історії герботворення Сіверської землі є "Особливий та топографічний опис Новгород-Сіверська А. Пригари (1786 р.)". В описі достатньо повно представлена інформація про геральдичні традиції намісницького адміністративного центру - Новгород-Сіверська. А. Пригара стверджував, що на певних історичних етапах розвитку цього міста було поширено декілька варіантів герба Новгород-Сіверська. Так, за часів поганства в ужитку знаходився герб із зображенням срібного коня в червоному полі. Пізніше, після хрещення Русі, Володимир Святославович до міста надіслав інший герб - емблему із зображенням Пресвятої Богородиці з немовлям на руках. Останній герб (у зеленому полі срібна міська стіна з воротами, угорі золота 6-променева зірка, а з боків спис і шабля), на думку А. Пригари, був наданий під час правління російського царя Бориса Годунова [21], був символом незламності волі мешканців у боротьбі з військом Лжедмитрія I у 1604 р. Однак ці спроби А. Пригари удавити та міфологізувати міські геральдичні традиції Сіверської землі не мають під собою наукового підґрунтя. Сучасні дослідники вважають, що герб адміністративного центру Новгород-Сіверського намісництва в останньому варіанті був наданий у 1620 р. польським королем Сигізмундом III [22].

Інші герби повітових центрів Новгород-Сіверського намісництва - Сосниці, Глухова, Стародуба, Конотопа, Кролевця, Коропа, Погара, Мглина, Суража, Нового Міста - також були затверджені 4 червня 1782 р. Новотворені повітові міста Сураж і Нове Місто отримали такі герби: перший - у золотому полі куць дозрілої коноплі, другий - у зеленому полі 6 золотих вуликів, складених у піраміду, навколо них золоті бджоли. Більшість повітових міст Новгород-Сіверського намісництва отримали свої давні символи. Серед повітових міст давні знаки залишилися в Конотопа (у червоному полі золотий хрест, під ним срібний рогатий місяць, а вгорі шестикутна зірка), Коропа (у блакитному полі срібний короп, над ним золота корона), Кролевця (у синьому полі архангел Михаїл у войовничому вбранні на чорному змій, в одній руці він тримає меч, в іншій - золоті терези), Погара (у синьому полі золотий хрест, під ним ромбоподібний камінь), Сосниці (у срібному полі сосна з вуликом на вершині, на яку вилазить чорний ведмідь, довкола золоті бджоли), Мглина (у зеленому полі три з'єднані золоті вежі, середня з воротами), Стародуба (у срібному полі старий дуб) [23]. Щодо походження двох останніх гербів у сучасній історичній науці існують дещо протилежні погляди. Російський дослідник С. Думін стверджує, що магдебурзьке право Стародуб отримав від польського короля Сигізмунда III 15 лютого 1620 р. Відповідно до цього привілею Стародубу було пожалувано герб із зображенням дуба з орлиним гніздом. Однак 27 травня 1625 р. мешканцям повітового міста було надіслано інший привілей на магдебурзьке право й новий герб із зображенням Святого Георгія. На жаль, останній герб так і не отримав свого застосування, і XVII ст. на

стародубських печатках зустрічалося зображення дуба [24]. Інша дослідниця, В. Румянцева, пов'язує історію походження емблеми стародубського герба з малюнком на печатці стародубських князів.

26 березня 1626 р. магдебурзьке право та герб було надано Мглину (тоді місто Стародубського повіту Смоленського воєводства). Гербом цього міста стало зображення святого Флоріана зі списом (цей святий-мученик поважався в Польщі, особливо у Кракові, місцеві мешканці вважали, що він захищав їх від вогню). Що ж до проблеми появи на мглинському гербі трьох поєднаних золотих веж, то вона потребує додаткового дослідження.

Досить інформативними джерелами з історії становлення та розвитку геральдичної традиції міст Слобідської України є "Топографічний опис Харківського намісництва з історичною передмовою" (автор І. Перверзев), "Топографічний опис Харківського намісництва 1785 р.", "Топографічний опис Харківського намісництва 1787 р.". Ці описи відобразили істотні зміни, що відбулися в останній чверті XVIII ст. у зовнішньому вигляді міських гербів. Саме в цей період російські герольдмейстери здійснили спробу об'єднати символіку кожного повітового міста із символікою намісницького (губернського) центру. У 1778 р. товариш герольдмейстера І. фон Енден, працюючи над упорядкуванням нових гербів для повітових міст Ярославського намісництва, об'єднав у міському гербі елемент намісницького герба "фігуру ведмеда з сокирою" з міською символікою [25]. У середині 1779 р. з'являється нова серія міських гербів - Костромського та Рязанського намісництв (автор герольдмейстер, статський радник О. Волков), де були збережені ці традиції. У верхній частині щита герба м. Макар'єв зображена "корма галерна з трьома ліхтарями та зі спущеними сходами" (герб намісницького міста Костроми), у нижній частині "на блакитному полі два золотих дзвони" (символ м. Макар'єва). У гербах повітових міст Рязанського намісництва (Зарайськ, Михайлів, Пронськ, Скопін, Данков, Рязьськ, Спаськ, Сапожок, Елатьма, Єгорівськ, Касимів) зустрічаємо у верхній частині щита "сріблястий меч та ножни, покладені навхрест, над ними зелена шапка, подібна до княжої у намісницькому гербі" [26]. Під час упорядкування наступної серії гербів - Курського та Харківського намісництв - використання у верхній частині щита герба намісницького міста стає обов'язковим.

21 вересня 1781 р. були затверджені герби міст Харківського намісництва. Більшість гербів були новотвореними знаками. Так, для Харкова в зеленому полі подано ріг добробуту та кадуцею, що мало характеризувати місто як значний торговий центр (щорічно тут відбувалися оптові ярмарки - Хрещенський та Успенський). При цьому вживаний раніше герб "у золотому полі напружений лук зі стрілою чорного кольору" не враховувався [27]. В інших новотворах у верхній половині зображався харківський символ, а в нижній - знак конкретного міста. При відборі фігур для нових гербів бралася до уваги або назва поселення (вовк у Вовчанська, лебідь у Лебедина, засіяне жито поле - у Миропілля), або природні багатства (груші в Золочева, черешні в Краснокутська, сливи в Недригайлова, Богдохова та Валок), або основний вид заняття мешканців (водяні млини у Білопілля, плуг у Хотмизька). Для Чугуєва, Охтирки, Ізюма та Сум було прийнято герби без намісницького знака. Так, на гербі повітового міста Ізюм було зображено "на золотому полі три виноградні лози з плодами, які символізують найме-

нування цього міста та той факт, що при цьому місті є казенний виноградний сад". Щит герба Чугуєва "був поділений на три частини: у першій - дві схрещені шаблі на золотому полі; у другій - на червоному полі три срібні рогаті місяці, а в третій - на срібному полі підвішене на жердині виноградне гроно з листками" [28]. Герб Сум також зберіг свою попередню символіку - на срібному полі було зображено "три чорні суми з ремнями та золотими гудзиками" [29]. Герб Охтирки мав такий вигляд: "на блакитному тлі золотий хрест із сяйвом зверху на знак слави цього міста через велике число прочан, що найжджають туди" [30]. Вважається, що ці міста були полковими й мали свої символи, які було перезатверджено верховною владою. У сучасній історіографії побутує думка, що герб Чугуєва російського періоду був узятий із полкового прапора, надано Чугуївському полку 14 березня 1752 р.

Висновки

Таким чином, розгляд відомостей топографічних описів щодо розвитку геральдичної традиції Лівобережної та Слобідської України показав високий ступінь їх достовірності та репрезентативності. Деяким укладачам цих краєзнавчих розвідок удалося досконало описати процес формування гербів та печаток за часів правління польських королів, українських гетьманів та Російської імперії. У той же час слід зазначити, що не всі відповіді на питання про геральдичні та сфрагістичні традиції міст Лівобережної та Слобідської України мають однаковий ступінь достовірності. Наприклад, автор "Скороченого топографічного опису Новгород-Сіверського намісництва 1787 р." виявив досить нестійкий інтерес до геральдичних традицій України, окрім того, припустився цілого ряду фактологічних помилок - неправильно датував наказ про затвердження міських гербів за часів правління Катерини II (замість 4 червня 1782 р. указував іншу дату - 1783 р.).

ЛІТЕРАТУРА:

1. План топографічного опису // Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст. : описово-статистичні джерела. - К. : Наукова думка, 1991. - С. 134.
2. Соболева Н. А. Российская городская и областная геральдика XVIII - XIX вв. / Н. А. Соболева. - М. : Наука, 1981. - 220 с.
3. Румянцева В. В. Эмблемы земель и гербы городов Левобережной Украины периода феодализма / В. В. Румянцева. - К. : Наукова думка, 1986. - 127 с.
4. Зайцев Б. Герби міст Харківського намісництва / Б. Зайцев, С. Посохов // IV наукова геральдична конференція : збірник тез повідомлень та доповідей. - Львів, 1994. - С. 38-39.
5. Ситий І. Козацькі печатки Гетьманщини (середина XVII-XVIII ст.). За архівними матеріалами Чернігівського історичного

музею ім. В. В. Тарновського : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.06 / І. Ситий ; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. - К., 2002. - С. 13.

6. Гречило А. Б. Українська міська геральдика / А. Б. Гречило. - Київ, Львів : УГТ, 1998. - 192 с.
7. Стороженко Н. История составления "Топографического описания Черниговского наместничества" / Н. Стороженко // Университетские известия. - 1886. - № 10. - С. 150.
8. Ситий І. Герб Чернігова / І. Ситий // Знак. - 1993. - № 3. - С. 1-2.
9. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малая Россия, из частей коей наместничество составлено, сочиненное действительным статским советником и кавалером Афанасием Шафонским / изд. М. Судиненка. - К. : Тип. ун-та, 1851. - С. 300.
10. Там само. - С. 261.
11. Там само. - С. 262.
12. Там само. - С. 370.
13. Историческое и топографическое описание Киевского наместничества 1775-1786 г. // Описи Київського намісництва 70-80 рр. XVIII ст. - К. : Наук. думка, 1989. - С. 65-66.
14. Дяченко Т. Герб міста Лубен / Т. Дяченко // Знак. - 1996. - № 11. - С. 6-7.
15. Историческое и топографическое описание Киевского наместничества 1775-1786 г. // Описи Київського намісництва 70-80 рр. XVIII ст. - К. : Наук. думка, 1989. - С. 68-69.
16. Там само. - С. 15.
17. Гломозда К. До історії київських гербів / К. Гломозда // Знак. - 1993. - № 2. - С. 4-5.
18. Там само. - С. 4-5.
19. Историческое и топографическое описание Киевского наместничества 1775-1786 г. // Описи Київського намісництва 70-80 рр. XVIII ст. - К. : Наук. думка, 1989. - С. 15.
20. Дашкевич Я. За стародавні традиції нового герба / Я. Дашкевич // Знак. - 1993. - № 2. - С. 1-2.
21. Особливий та топографічний опис Новгород-Сіверська А. Пригари (1786 р.) // Російський Державний Військово-Історичний Архів (РДВІА). - Ф. ВУА. - Спр. 19162. - Арк. 5.
22. Румянцева В. В. Указ. праця. - С. 55.
23. Гречило А. Б. Указ. праця. - С. 73.
24. Думин С. В. Социально-политическое развитие городов Смоленского воеводства в составе Речи Посполитой (1618-1654 гг.) / С. В. Думин // Проблемы истории античности и средних веков. - М. : МГУ, 1980. - С. 100-101.
25. Соболева Н. А. Указ. праця. - С. 104.
26. Там само.
27. Топографічний опис Харківського намісництва 1785 р. // Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст. : описово-статистичні джерела. - К. : Наукова думка, 1991. - С. 58-119.
28. Там само. - С. 81.
29. Там само. - С. 87.
30. Там само. - С. 84.

I. Petrova

HERALDIC TRADITIONS OF CITIES OF LIVOBEREZWNAYA AND SLOBODSKAYA UKRAINE (BASED ON MATERIALS OF TOPOGRAPHICAL DESCRIPTIONS OF THE LAST FOURTH OF THE XVIII CENTURY)

The informative possibilities of topographical descriptions in relation to forming of heraldic traditions of cities of Livobereznaya and Slobodskaya Ukraine are analysed, representation and authenticity of descriptive information is defined in the article. The process of distribution of magdebur's right on the cities of Livobereznaya Ukraine in the days of the rule of Polish kings is considered by the author. The process of the claim of the coats of arms in the days of the rule of Kateryna II is examined.

Key words: topographical descriptions, deputy, coat of arms, heraldry, Livobereznaya Ukraine, Slobodskaya Ukraine.

© I. Петрова

Надійшла до редакції 12.04.2010

№ 2 (102) березень-квітень 2010 р.